

SZATHMÁRI ISTVÁN

Találkozásaim a szépirodalommal és az irodalomtudománnyal

Nyelvész létemre, mintegy a „magam mentségére” hadd mondjak el egyet s mászt ilyen címen: „Találkozásaim a szépirodalommal és az irodalomtudománnyal”. Nem feledve persze, hogy az általam művelt stílusztika úgynevezett köztes terület, vagyis éppúgy hozzátartozik a nyelvészethez, mint az irodalomtudományhoz.

Hogy az elején kezdjem, szüleimtől, a szomszédoktól, szülővárosom, Kisújszállás lakosaitól fordultas, tréfára hajló, *í-ző* nyelvjárást kaptam. Kitűnő, mai szemmel szigorú, de felkészült, igazán nevelő tanítóim voltak. Beszéd- és értelemgyakorlat órán például ki kellett menni a katedra mellé, és az osztály felé fordulva elmondani a korábban felolvasott történeteket. Hasonlóan jó kezekbe kerültem a kisújszállási Református Horthy Gimnáziumban (egyébként három Eötvös Kollégiumban végzett volt a tanári karban). A IV. osztály egész évi anyaga magyar irodalomból Arany János *Toldija* volt: megtanultuk az irodalmi művekkel való bánást, a stílusztikai és retorikai jelenségeket és természetesen könyv nélkül a teljes Toldit. A felső osztályokban tanáraink csaknem egyetemi szintű előadást tartottak Jókairól, Adyról, az erdélyi irodalomról (akkor, 1940-ben tért vissza Észak-Erdély!), mi jegyzeteltünk, és hozzáolvastunk az elhangzottakhoz a szakirodalomból. VII. és VIII. osztályos koromban az Önképzőkör elnöke voltam, többek között Tóth Árpádról tartottam előadást, és egy jó hangú osztálytársam olvasta fel az idézett versrészleteket. Ez jól jött akkor is, amikor Tiszaszőlősre mentem legációba (az elszakított területek egy részének visszatérével a debreceni diákság kevésnek bizonyult a legátusigény kielégítésére, ezért a református gimnáziumok hetedik–osztályos tanulóiból jelölt ki a vallástanár egy-két tanulót a jelzett feladatra), ugyanis Gáborjáni Szabó Gábor nagytiszteletű úr első kérdése ez volt: „Na fiam, ki a kedvenc költőd?” Én azt feleltem: „Tóth Árpád”, és mindjárt idézni is kellett belőle.

Megjegyzem még, hogy már elemista koromban hordtam ki a helyi ipartestület könyvtárából (apukám ugyanis férfi szabó volt, és a segédek, mesterek vizsgáztatója) Jókai, Mikszáth, Gárdonyi, Móricz Zsigmond, Herczeg Ferenc műveit, és élvezettel olvastam őket.

Debrecenben az egyetemen és a Református Tanárképzőben magyar–francia–német szakon folytattam tanulmányaimat, majd orosz nyelv és irodalomból is meg kellett szereznem a diplomát. A Református Tanárképző a debreceni Kollégium keretében a budapesti Eötvös Kollégium mintájára keletkezett ugyanazzal a céllal: jól képzett középiskolai tanárokat adni elsősorban a református gimnáziumoknak. Az öt évfolyamon összesen mintegy huszonötön voltunk. Itt is a debreceni legkiválóbb tanárok tanítottak, például nyelvészetből és finnből Papp István, irodalomból Péterfi László

ló, germanisztikából Benigny Gyula és így tovább, rendelkezésünkre állt továbbá éjjelnappal a gazdag könyvtár. A tanárképzőben vizsgáznunk kellett mind a tanárképzői heti tizenkét órának az anyagából, mind az egyetemen felvett valamennyi tárgyból.

A magyar irodalmat az egyetemen Juhász Géza professzor adta elő. A hirtelen elhunyt Kerecsényi Dezső után ő mint Debrecenben közismerten a legjobb középiskolai tanár kapta meg az irodalmi tanszéket. Egyetemi tanárként viszont már nem jeleskedett, de volt egy jó tulajdonsága: óráin elsősorban az élő irodalommal foglalkozott (Móricz Zsigmond, Tamási Áron, Németh László és így tovább), és nem az általa elmondottakat kérte számon, hanem el kellett olvasni az illető írók, költők műveit, és azokról kellett beszámolnunk. Később aligha ismertem volna meg olyan alaposan például a *Gyász*, a *Bűn*, a *Kocsik szeptemberben*, az *Emberi színjáték* című Németh László-regényeket, valamint Tamási színműveit, novelláit. Hankiss János a francia irodalom legnagyobbjait adta elő, Pukánszky Béla pedig – páratlanul szép német nyelven – Goethét, Rilkrét, Hauptmannt. De talán ezeknél is többet jelentett irodalomtudományi ismereteimet tekintve az, hogy Bárczi professzor úr éveken át francia órát tartott a tanszékhez közel álló négyőnknek-ötönknek, és közben Marcel Pagnol, Anatole France-t olvastuk, ezekről beszélgettünk.

Jóllehet már másodéves koromban a nyelvészethez és Bárczi professzorhoz csatlakoztam, később az irodalomhoz is közelebb vitt annak középiskolai tanítása. 1948 őszétől 1951 nyaráig ugyanis a Közgazdasági Gimnáziumban tanítottam (korábban Kereskedelmi középiskolának hívták). Nem volt akkor a háború után se tankönyv, se előírt tanterv, se szakfelügyelet, valójában néhány évig szabad kezet kaptunk a tanításban. Így történt, hogy Madách Imrének *Az ember tragédiája* című művét három óra helyett három hétig tárgyaltuk, mert nekem is kedvemre volt, és a diákságnak szintén tetszett. Még arra is utalok, hogy minden órára verset kellett a diákoknak tanulni könyv nélkül, nyolc sorosból egy versszakot, négy sorosból kettőt. Ezzel egyébként soha semmiféle baj nem volt! Megjegyzem még, hogy nagy kedvvel készültem minden órára. Magyarázataimat a tanítványaim gyorsírással leírták, és a tanév végén azzal leptek meg, hogy a gyorsírással leírt teljes évi anyagot legépelték, és bekötve átnyújtották. Úgy látszik, a leányiskola tanárainak is megtetszett, mert kérték, hogy azt taníthassák.

1951-től 1955-ig az újonnan létrehozott Idegen Nyelvek Főiskoláján voltam a magyar tanszék vezetője. Itt ugyan irodalomoktatás nem folyt, de stilisztikát tanítottunk, és ennek keretében sort kerítettünk a stílusnak a fordításban és a műfordításban betöltött szerepére, továbbá a költői-írói, azaz a szépirodalmi stílus megismertetésére.

1955-től máig az ELTE-n vagyok, és a stilisztika oktatását napjainkban is folytatom. Mindjárt ide kerülésem után Terestyéni Ferenc kedves barátom bevont *A magyar stilisztika vázlat*a című egyetemi tankönyv megírásába. Hármunk alkotása – a harmadik szerzőtárs Fábián Pál volt – évtizedeken át máig jó szolgálatot tett a stílus és a stíluselemzés megismertetését illetően. Ez a tankönyv – *A magyar stilisztika útja* című korábbi munkámmal együtt – és az ELTE-n folyó stilisztikai oktatás nagymértékben hozzájárult ahhoz, hogy sok irányban meginduljon a stilisztikai kutatás, valamint a stilisztika oktatása az iskolákban. Ezek eredményeképpen is a stilisztika

visszanyerte a korábbi – Négyesy László, Zlinszky Aladár, Zolnai Béla és mások által megalapozott – rangját és tekintélyét. A stilisztika felvirágzásához egyébként hozzájárult az 1970-től 2008-ig az ELTE Mai magyar nyelvi tanszéke mellett működő Stíluskutató csoport, amelynek tagja volt az ország valamennyi egyetemének, főiskolájának minden stilisztikával foglalkozó tanára (kivéve a Pécsi egyetemet). Ez a csoport – számos konferencia, tanulmánykötet megjelentetése után – szerkesztette meg az *Alakzatlexikon*¹ című nagy és e nemben első munkát.

Ha lehet, még közelebb juttatott az irodalomtudományhoz az 1983-tól 1989-ig tartó vendégprofesszorság a Helsinki Egyetemen. Köpeczi Béla, az akkori művelődésügyi miniszter azzal a feladattal küldött Helsinkibe, hogy szervezzem meg a magyar nyelv és irodalom szakot, mert nálunk, az ELTE-n a finn nyelv és irodalom szak – akkor úgynevezett „b” szakként – már 1975-ben vagy 1976-ban létrejött. Ismeretes, hogy a Helsinki Egyetemen a magyar szakon rajtam kívül még egy tanár és a lektor állt rendelkezésre. Értelemszerű volt tehát, hogy nekem kellett valamilyen módon a nyelvészetén kívül az irodalmat is előadni. Ezt úgy oldottam meg, hogy középpontba állítottam az úgynevezett korstílusokat, illetve stílusirányzatokat. (Mintegy kitérésként megjegyzem a következőket. Tudom, hogy az irodalomtörténészek nem szívesen beszélnek ezekről a kategóriákról, de én Klaniczay Tibor 1963-as nézeteit fogadva el úgy gondolom, hogy ezek a kategóriák a nehézségek ellenére is léteznek, továbbá igen alkalmasak az egyes irodalomtörténeti korszakok elhatárolására és jellemzésére, amint ezt a legtöbb irodalomtörténeti összefoglalás és gimnáziumi magyar irodalmi tankönyv igazolja.) Az említetteknek megfelelően először tisztáztuk a stílus és a funkcionális stilisztika alapkérdéseit: a stílus mibenléte, létrejötte; stílusérték és szinonimitás, stíluszintek; a fő stílus kategóriák: stílusréteg, stílusárnyalat, korstílus, illetve stílusirányzat. Ezután megállapodtunk a stíluselemzés módjában, egyébként a francia *explication de texte* megújított formájára támaszkodva. Majd irodalmunk korszakolása után az egyes irodalomtörténeti korokat vettük sorra, úgy, hogy röviden megrajzoltuk a történelmi háttérrel, aztán beszéltem az illető korstílus, stílusirányzat kialakulásáról, ezt követően rámutattam röviden a fő stilisztikai vonásaira, és talán a leglényegesebb, legtanulságosabb az volt, hogy részletesen elemeztünk egy arra a korra és korstílusra nagyon jellemző verset. Felsorolom őket. Középkori irodalom: *Ómagyar Mária-síralom*; reneszánsz: Balassi Bálint: *Egy katona-ének*; romantika: Vörösmarty Mihály: *A vén cigány*. Aztán a 19–20. századi századforduló gazdasági, társadalmi és kulturális jellemzése után, mintegy átmenetként a romantikától a századforduló felé: Vajda János: *Hús év múlva*. Majd következett a szecesszió: Ady Endre: *A vár fehérr asszonya* (ebben a versben a szimbolista ábrázolás is jelentkezik) és *Sóhajlás a hajnalban*; impresszionista stílus: Babits Mihály: *Messze... messze...* és Tóth Árpád: *Esti sugárkoszorú*; avantgarde: stílárius nyomai József Attila költészetében; tárgyias-intellektuális stílus: Pilinszky János: *Apokrif*. Ezek az elemzések példát szolgáltatnak a finn hallgatóknak további hasonló munkára (az egyik igen jó képességű hall-

¹ *Alakzatlexikon*, főszerk. SZATHMÁRI István, Bp., Tinta, 2008, 595 p.

gató például Szilágyi Domokosnak a *Napforduló* című versét mutatta be igen eredményesen, majd a költő műveiről írt szakdolgozatot).²

Finnországból hazatérve tovább folytattam az ELTE-n a stilsztika oktatását, ezenkívül speciális kollégium formájában stílustörténetet is előadtam. Főleg a szecesszió jelentkezését tárgyaltuk Adynál és még inkább Szomory Dezső drámáiban (*Gyöngyike, drága gyermek, A nagyasszony, Bella* és a többi). Ezek a szemináriumok – tárgyilagosan szólva is – igen sikeresek voltak. Annak ellenére, hogy 1996 után – mint professor emeritus – csupán heti négy órát tartottam, és így engem kevesen ismertek, a speciális kollégiumokra mégis 15 és 23 közti számban jelentkeztek hallgatók. Aztán minthogy úgynevezett munkáltató szemináriumot tartottunk, egy-egy hallgató a csoport elé állva igen körültekintő és szépen elmondott előadásban fejtette ki a rá kiosztott témát. Egyébként többen két-három egymás utáni évben is részt vettek ezeken a szemináriumokon.

Közben nagy súlyt fektettem a stílselemzésre. Ennek eredménye két munkám is, *A stílselemzés elmélete és gyakorlata* és *Hogyan elemezzünk verset?*³ Közben nem hanyagoltam el a stílus- és stilsztikatörténetet sem, amelyek szintén érintkeznek az irodalomtudománnyal.⁴

Végül az irodalomtudományhoz való kapcsolatomat talán leghangsúlyosabban mutatja, hogy több költő, író nyelvéről, stílusáról, illetve az irodalmi nyelv kialakításában, alakításában betöltött szerepéről jelentettem meg hosszabb-rövidebb tanulmányt: Sylvester János, Balassi Bálint, Szenczi Molnár Albert, Verseghy Ferenc, Révai Miklós, Tótfalusi Kis Miklós, Mikes Kelemen, Bessenyei György, Kossuth Lajos, Czuczor Gergely, Arany János, Petőfi Sándor, Vörösmarty Mihály, Madách Imre, Vajda János, Ady Endre, Móra Ferenc, Tóth Árpád, Babits Mihály, József Attila, Áprily Lajos, Illyés Gyula, Márai Sándor, Weöres Sándor, Németh László, Pilinszky János, Nagy Gáspár.

Hadd utaljak arra is, hogy stilsztikát – hasonló módszerrel – tanítottam a Szegedi Egyetemen, a Kodolányi János Főiskolán és a Pázmány Péter Katolikus Egyetemen.

Megemlítem még, hogy a hatvanas, hetvenes években Lőrincze Lajossal együtt mint zsűritag részt vettem a József Attila nevű gimnáziumok évenként más-más helyen megrendezett, József Attilát megszólaltató szavalóversenyén. Nem hallgathatom el azt sem, hogy a Kossuth rádió *Nyelvünkről néhány percben* és *Édes anyanyelvünk* adásában évtizedeken át többször beszéltem egy-egy jellegzetes versről, egy-egy költőről, íróról.⁵

Ezzel végére értem jelzett „találkozásaim”-nak. Mindig szerettem a szépirodalmat és kedveltem tudományát, az irodalomtudományt.⁶

² Az itt leírtakat lásd részletesen a Helsinkiben megjelent munkámban: SZATHMÁRI István, *Fejezetek a magyar költői stílus történetéből*, Folia Hungarica 5, Castrenianumin toimitteita, 38, Helsinki, 1990.

³ SZATHMÁRI István, *A stílselemzés elmélete és gyakorlata*, Székesfehérvár, Kodolányi János Főiskola, 2003 (Kodolányi Füzetek 16); Uő., *Hogyan elemezzünk verset?*, Bp., Tinta, 2011 (Az ékeszlás kiskönyvtára, 17).

⁴ *A magyar stilsztika útja*, szerk. SZATHMÁRI István, Bp., Gondolat, 1961 (Nemzeti Könyvtár); és ennek jelentős mértékben bővített kiadása: *Ua.*, szerk. SZATHMÁRI István, BIERNACZKY Szilárd, Mundus Magyar Egyetemi Kiadó, Bp., 2008.)

⁵ Lásd például a következő kiadványt: *Kedves Hallgatóim! Válogatás a Magyar Rádió Édes anyanyelvünk című műsorából*, vál. és szerk. KÖVESDY Zsuzsa, Bp., Tinta, 2003.

⁶ A Toldy Ferenc-díj átvételekor az ELTE-n, 2011. május 4-én elhangzott előadás szerkesztett változata.